

STUDIUL TRADUCERII BIBLICE ÎN LIMBA SPANIOLĂ VECHE ÎN EVUL MEDIU ȘI RENAȘTERE: NOI RESURSE ȘI OPORTUNITĂȚI DE CERCETARE*

ANDRÉS ENRIQUE-ARIAS¹
University of the Balearic Islands
andres.enrique@uib.es

Abstract: The *Biblia Medieval* website (www.bibliamedieval.es) is a collection of interactive electronic resources for the study of the Spanish biblical translations composed during the Middle Ages and the Renaissance. This online resource includes the newly created *Biblias Hispánicas* corpus which contains normalized editions of all the medieval and sixteenth century Spanish translations of the Bible next to their Latin and Hebrew sources. The edition features a triple presentation that includes paleographic transcriptions, texts with normalized spelling, lemmatization and POS tagging as well as facsimilar images of the original manuscripts and printed books. This article presents an overview of the technical and philological features of this corpus and it includes examples of some of its applications for the study of Spanish biblical translation in the medieval and Renaissance periods.

Keywords: Bible, historical linguistics, parallel corpora, digital humanities, language variation.

1. Introducere

Traducerea biblică în limba castiliană (spaniola veche) în Evul Mediu nu a reușit să producă versiuni cu un impact comparabil cu traducerea Bibliei lui Luter pentru limba germană sau a Bibliei King James pentru limba engleză. Bibliile spaniole nu s-au bucurat de sprijinul Bisericii Catolice, care adoptase Vulgata drept versiune oficială, și, spre deosebire de bibliile apărute în contextul Reformei, au avut o circulație restrânsă întrucât nu fuseseră concepute ca versiune pentru uzul credincioșilor și nici nu putuseră beneficia de amplă difuzare a cărților tipărite, lucru ce urma să se producă în zorii Epocii Moderne. Însă, în ciuda difuzării modeste, traducerea Bibliei în limba spaniolă veche făcute de-a lungul Evului Mediu constituie un capitol extraordinar din istoria culturală europeană. Dacă în Europa medievală predomină traducerea din Noul Testament, în Castilia se traduce aproape exclusiv cărțile Vechiului Testament. În vreme ce alte limbi vernaculare medievale

* *The Study of Spanish Medieval and Renaissance Biblical Translations: New Resources and Research Opportunities.*

¹ Versiune în limba română de dr. Amelia Sandu-Andrieș.

se bucură de foarte puține traduceri, în Castilia se fac chiar opt versiuni ale unor ample fragmente biblice. Și dacă în restul Europei modelul după care se face traducerea este practic întotdeauna Vulgata, în Castilia se traduce, în majoritatea cazurilor, direct din ebraică. Mai mult, bibliile spaniole, în obiectivul lor de a recupera *veritas hebraica*, anticipează cu mai bine de un secol biblismul renescentist de tip umanist ce apare în restul Europei începând cu secolul al XVI-lea. Aceste traduceri sunt, în plus, reflectarea unui fenomen caracteristic istoriei culturale a Spaniei premoderne, și anume, complexa interacțiune dintre evrei și creștini, ca paradigmă iberică a creativității culturale.

Această bogată tradiție își are continuitatea în Renaștere, cu Bibliile produse în secolul al XVI-lea, dar deja într-un context complet diferit. Acțiunea Inchiziției spaniole, care s-a consacrat cu îndârjire aplicării interdicției de a traduce Biblia în limba vernaculară, face ca bibliile să fie produse în exil de către umaniști, evrei și protestanți situați în afara orbitei Bisericii Catolice.

În paginile care urmează, vom oferi o viziune generală asupra traducerii biblice în limba vernaculară castiliană în Evul Mediu și Renaștere; vom prezenta, de asemenea, resursele disponibile pentru studiul acestei fațete a istoriei culturale hispane pe pagina web a proiectului *Biblia Medievală*.

2. Bibliile spaniole

Activitatea de traducere biblică în Castilia medievală reprezintă în mod fundamental o manifestare a curiozității intelectuale a claselor conducătoare castiliene. Această sete de cunoaștere, îndreptată în principal spre Vechiul Testament, se amplifică îndeosebi în două momente bine definite. În secolul al XIII-lea se traduce Biblia ca parte a procesului de dezvoltare a limbii castiliene scrise; acest proces culminează cu programul de popularizare a cunoașterii reprezentat de marile producții în proză promovate de regele Alfons al X-lea; mai târziu, în secolul al XV-lea, se realizează traduceri destinate colecțiilor particulare ale unor nobili creștini care doresc să-și satisfacă aspirația spre erudiție.

Primele fragmente biblice mai extinse pe care le păstrăm sunt cele incluse în *La fazienda de ultramar*, unde se inserază numeroase pasaje traduse direct din ebraică și care probabil au fost produse la finele secolului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea (Sánchez-Prieto Borja 2002, 495). Dat fiind faptul că materia biblică în acest manuscris este fragmentară și intercalată cu elemente extrabiblice, putem afirma că prima Biblie castiliană propriu-zisă este cea reflectată în codicele de la Biblioteca Escorial I.i.2 [= E2], I.i.6 [= E6] și I.i.8 [= E8], care permit reconstituirea așa-numitei *Biblie Pre-alfonsine*, un text practic complet al Bibliei în limba vernaculară pornind din latină, al cărui original s-ar regăsi la jumătatea secolului al XIII-lea (Enrique-Arias 2010). La două decenii după, s-a continuat munca de traducere biblică cu versiuni în castiliană ale Vulgatei, pentru cronică *General Estoria* [= GE], inițiată

de Alfons al X-lea. Dar momentul cu cea mai intensă activitate în privința traducerii biblice s-ar situa la începutul secolului al XV-lea, când interesul crescut în rândul intelectualilor de a accede la texte în versiunea lor originală duce la realizarea mării majorități a bibliilor castiliene ce au ajuns până la noi: codicele de la Escorial I.i.3 [= E3], I.i.4 [= E4], I.i.5 [= E5], I.i.7 [= E7], I.ii.19 [= E19], codicele Bodleian Canon. Ital. 177 al Bibliotecii Universității Oxford [= Oxford], *Biblia Arragel* al Bibliotecii Palatului Liria din Madrid [= *Arrage*], Bibliile conținute în codicele Academiei Regale de Istorie ms. 87 [= Ac87], din Biblioteca Națională de la Madrid 10.288 [= BNM], Biblioteca din Ajuda 52-xii-1 [= *Ajuda*] și Biblioteca Publică din Évora cxxiv/1-2 [= *Évora*], *Evangheliile și Epistolele pauline* traduse de Martín de Lucena pentru marchizul de Santillana [= *Lucena*]. Mai există și alte texte care includ fragmente biblice semnificative, precum *Bienandanzas y fortunas* semnat de Lope García Salazar (include Geneza 1-9 și Ecclésiastul), Cartea lui Iob, semnată de Pero López de Ayala, sau Cartea Esterei, păstrată în codicele 2.015 de la Universitatea din Salamanca.

Puține sunt datele istorice care să ne permită să identificăm în mod corect inițiatorii, traducătorii și publicul destinat ar corespunzătoare traducerilor care ne-au parvenit. În cazul majorității traducerilor efectuate în secolul al XV-lea, așa cum se întâmplă cu manuscrisele E3 sau E19, știm că traducătorii sunt evrei, după o serie de indicii: trăsături ebraizante ale traducerii, înglobarea unor exegeze iudaice, a unor forme lingvistice specifice evreilor sau menținerea unor elemente de separare și dispunere a textului ebraic. Mai știm, de asemenea, că destinatarii traducerilor în cauză nu erau evrei, ci nobili castilieni creștini, nu doar după adaptările evidente de toponime sau antroponime pentru cititori creștini sau după utilizarea în scriere a alfabetului latin și nu a tradiționalei grafii ebraice, ci și pentru că acele codice prezentau scuturi nobiliare (E3, E4), colofoane (*Évora*) și alte trăsături materiale care ne indică acest lucru: programul iconografic, succesiunea cărților urmând ordinea Vulgatei, includerea de cărți deuterocanonice traduse din latină care nu au sens în lumea religioasă ebraică sau prezentarea în paralel a textului latin al Vulgatei și a prologurilor sfântului Ieronim. Și, ceea ce este încă și mai relevant, în două dintre traduceri, și anume *Biblia Marchizului de Santillana* și *Biblia lui Arragel*, cunoaștem atât identitatea traducătorilor care au finalizat lucrarea (convertitul Martín de Lucena și, respectiv, rabinul Mosé Arragel), cât și identitatea destinatarilor creștini care au comandat realizarea traducerilor în cauză (Marchizul de Santillana și nobilul Luis de Guzmán). În cazul *Bibliei lui Arragel* dispunem, în plus, de un prolog al traducătorului, unde se oferă toate detaliile referitoare la conceperea și dezvoltarea finală a proiectului.

Bibliile din secolul al XVI-lea se situează într-un context complet diferit. Interdicția strictă de a traduce Biblia în limbile vernaculare obligă ca traducerile să se facă în afara Spaniei. Există două versiuni complete ale Bibliei care se efectuează în secolul al XVI-lea. *Biblia din Ferrara*, a cărei primă ediție a apărut în orașul italian

în 1533, a fost tradusă de Abraham Usque și Yom-Tob Athias. Este destinată convertiților sau cripto-iudaicilor ce părăsiseră Spania și se întorceau la practicarea deschisă a iudaismului. Este o traducere a Bibliei Tanah ce urmează originalul ebraic cu un mare grad de literalitate. Cealaltă Biblie completă produsă în secolul respectiv este cea cunoscută sub numele *Biblia del Oso*, publicată la Basel în 1569, lucrare a lui Casiodoro de la Reina, călugăr din Ordinul Sfântului Ieronim convertit la protestantism. Această Biblie, destinată protestanților spanioli exilați, s-a bucurat de numeroase revizuri și republicări, continuând să fie și în ziua de azi la baza versiunilor utilizate de creștinii evangheliști de limbă spaniolă.

După cum am semnalat, traducerile medievale ale Bibliei în castiliană au fost făcute, în unele cazuri, după Vulgata latină, iar în altele, după Biblia ebraică. În termeni generali, între traducerile din secolul al XIII-lea predomină cele cu sursă latină; în traducerile din secolul al XV-lea, mult mai numeroase, sursa ebraică devine majoritară. Așa cum este de așteptat, sursa din care se traduce reprezintă un aspect ce modelează limba traducerii biblice, nu doar în privința transferului de calcuri sintactice și de împrumuturi lexicale dinspre original, ci și în privința diferitei forme de transmitere a textului latin și ebraic, precum și a culturii traducerii ce îi însoțește pe cei care se apropie de un model sau altul.

În cazul traducerilor făcute plecând de la Vulgata, trebuie să luăm în considerare problemele de transmitere. Fiind vorba despre un text atât de răspândit de-a lungul întregului Ev Mediu, multiplele copii care se făceau includeau un mare număr de variante, precum și adăugiri, omisiuni și deformări de natură diferită. Există deja numeroase studii în care se compară părți ale *Bibliei Pre-alfonsine* și *General Estoria* cu aparatul critic prezent în *Vulgata Benedictinilor* (1926-1995). Concluzia este că traducătorii din secolul al XIII-lea au folosit bibliile de tip sorbonic sau „Biblia de Paris” care, în menționata ediție critică, este reprezentată de trei manuscrise din familia Ω, de la jumătatea secolului al XIII-lea (Enrique-Arias 2010; Sánche-Prieto Borja 2009).

În ceea ce privește bibliile castiliene din secolul al XV-lea, perioada când se produce marea majoritate a traducerilor, limba de origine este ebraica, iar traducătorii sunt evrei sau convertiți care se adresează unui public creștin. Aceste biblii se caracterizează prin aceea că transmit tradiția ebraică în traducerea textului sacru, cu prezența de ebraisme și înglobarea de lecturi cu un fond exegetic iudaic. Există, în același timp, o încercare de adaptare atât la publicul creștin cărui i se adresează, cât și la ambientul cultural pre-umanist și de reînnoire lingvistică latinizantă caracteristică secolului al XV-lea. Un aspect particular al acestor traduceri este influența comentariilor exegetice ale Bibliei ebraice; prin urmare, găsim numeroase pasaje unde traducătorii utilizează cu intenție clarificatoare lecturi care, uneori, se pot îndepărta considerabil de semnificația literală a textului ebraic. De exemplu, în descrierea țării Havila (Gen. 2:12) Arragel traduce *el oro de aquella tierra es bien purísimo* („aurul din acea țară este nespus de pur”) acolo unde originalul ebraic spune *uzahab ha'areš habiv'*

tob (Vlg. *et aurum terrae illius optimum est*, adică „aurul din acea țară este bun”). Diferitele traduceri medievale reflectă fidel originalul: *el oro de aquella tierra es bueno* (E3) sau *my bueno* (GE, E4); traducerea mai nuanțată a lui Arragel se datorează explicației lui Kimhi pentru acest pasaj. Prin urmare, se elogiază această țară, căci este cea mai apropiată de grădina Edenului, de aceea produce un aur de calitate superioară, cel mai bun și *mai pur* [ebr. *naqî*] dintre toate metalele prețioase.

Folosirea exegezei rabinice în traduceri din ebraică constituie cu certitudine domeniul unde se dovedește imperioasă o revizuire a edițiilor existente, întrucât nu s-au efectuat cercetări sistematice în corpusul exegetic pentru a localiza sursa acestor variante și a le integra aparatului critic.

3. Noi pași în cercetarea Bibliilor spaniole: proiectul *Biblia Medievală*

De mai bine de un secol, bibliile castiliene au atras atenția cercetătorilor interesați de cultura medievală hispană, dintr-o amplă gamă de discipline. Grație disponibilității corpusului integral al traducerilor biblice medievale în format electronic pe care le prezentăm în paginile de față, în ultimii zece ani s-au produs progrese importante, cum ar fi publicarea unor însemnate manuscrise, apariția unor noi studii codicologice, bibliografice, lingvistice și literare, precum și descoperirea de manuscrise și fragmente necunoscute². Noile studii, în ansamblu, permit o mai bună înțelegere a fenomenului traducerii biblice în Castilia medievală dar, în mod paradoxal, provoacă și noi întrebări pentru care nu avem o soluție imediată. Manuscrise importante precum E5 și Oxford nu beneficiază de o ediție critică, în timp ce altele, ca, de pildă, *Fazjenda de Ultramar*, *Biblia Prealfonsi* sau *Biblia de Arragel*, se găsesc în ediții departe de a fi definitive. Tot astfel, se ridică o serie de întrebări, cum ar fi cele referitoare la contextul istoric ce determină creșterea numărului acestor traduceri în secolul al XV-lea și legăturile lor cu traduceri hispano-iudaice și protestante efectuate în secolul al XVI-lea, pentru care nu avem răspunsuri definitive. Aspectele filologice ale Bibliilor în spaniolă veche trebuie, de asemenea, cercetate, întrucât relația precisă între diferitele versiuni și copii încă trebuie determinată. Studiul lingvistic nu este complet, căci nu există o descriere sistematică a limbii traducerilor biblice în spaniolă medievală, și nici nu dispunem de o caracterizare lingvistică detaliată pentru fiecare din traduceri existente. O altă chestiune ce trebuie

² În ultimii ani a apărut, de exemplu, o revizuire critică a aspectelor codicologice ale acestor manuscrise (Avenoza 2011), ediția integrală a cronicii *General Estoria* (Sánchez-Prieto Borja 2009), ediția și studiile referitoare la *Biblia Escorial* I.i.6 (Enrique-Arias, 2010). În ceea ce privește descoperirile recente ale unor noi fragmente, merită menționată traducerea pentru Judecători-2 Regi, ms. Canon. Ital 177, Bodleian Library, Oxford University (Conde López 2013); o nouă copie a Cărții lui Iob traduse de Pero Lope de Ayala (Avenoza 2011, 297) sau traducerea unor părți din Evanghelia după Luca pe care a descoperit-o Rodríguez Molina (2016), printre altele.

explorată este accesul pe care autorii medievali l-ar fi putut avea la copiile anumitor manuscrise biblice, o temă de mare importanță în studierea surselor și a circulației acestor texte castiliene în mediile intelectuale. În rezumat, numeroasele căi de cercetare pe care le ridică traducerea biblică în spaniola veche constituie un amplu câmp de studiu, cu multe fațete ce necesită o revizuire în profunzime.

Cu obiectivul de a facilita cercetarea traducerilor Bibliei în castiliană, grupul de cercetare coordonat de mine în cadrul Universității din Insulele Baleare a dezvoltat instrumente informatice pentru a studia, conserva și populariza bogata tradiție textuală a traducerii biblice hispanice. Rezultatul principal al proiectului constă în crearea site-ului *Biblia Medieval*, o resursă cu acces liber în rețea, unde se pun la dispoziția specialiștilor și a publicului larg toate elementele relevante pentru studierea traducerilor biblice în limba castiliană făcute în perioada Evului Mediu și a Renașterii. *Biblia Medieval* vă permite să găsiți:

a) un indice de manuscrise cu informații despre fiecare din codicele medievale care au transmis versiuni biblice: conținuturi, date, limba-sursă și scurtă descriere codicologică;

b) corpusul *Biblia Medieval* care permite consultarea în paralel a transcrierilor paleografice ale manuscriselor ce au transmis traducerile medievale ale Bibliei în castiliană, împreună cu sursele latine sau ebraice, cu posibilitatea consultării a mai mult de 16000 de imagini digitale ale codicelor originale;

c) corpusul *Biblias Hispánicas* care conține ediții cu texte normalizate ale traducerilor Bibliilor medievale și renascentiste, atât în castiliană, cât și în iudeo-spaniolă, împreună cu sursa ebraică sau latină, și care, în plus, permite accesul la transcrierile paleografice și la imaginile digitale ale originalelor utilizate ca bază a ediției; corpusul este lematizat și etichetat lingvistic, de aceea este posibilă realizarea consultării cu includerea informației în cauză;

d) pagini cu resurse diverse: texte, concordanțe, trimeri, precum și o bibliografie actualizată ce conține ediții, teze, studii și recenzii legate de traducerile biblice medievale în castiliană; baza de date bibliografice este indexată și multe din intrări sunt recenzate.

Studiul traducerii biblice reprezintă o sarcină multidisciplinară, în care intervine un amplu evantai de științe umaniste: codicologie, paleografie, ecdotică, grafematică, istoria limbii, literatură, istoria artei, istorie generală, studii iudaice, religie, lingvistica corpusului. Din acest motiv, crearea de resurse pentru studierea textelor biblice trebuie să se întreprindă dintr-o perspectivă cât mai deschisă posibil, astfel încât textele să poată fi abordate de cercetători din domenii diverse.

Cât despre ediția corpusului informatizat de traduceri, abordarea noastră metodologică se află în sintonie cu ideile novatoare legate de rolul istoriei limbii în editarea de texte (pentru o discuție asupra chestiunilor suscitade de interacțiunea dintre ecdotică, istoria limbii și lingvistica corpusului în contextul editării digitale a

textelor medievale, vezi Enrique-Arias 2019, 338-342). În ultima perioadă, se observă că edițiile critice împiedică reflectarea complexității textului din Evul Mediu: pe durata procesului de editare se înlătură multe variante de interes lingvistic, iar textul rezultat prezintă o amăgitoare uniformitate. Prin urmare, considerăm că, pentru filologul lingvist, ideal este să dispună de transcrierea paleografică a tuturor și a fiecărei versiuni în parte dintr-o anumită tradiții, lucru care era neviabil în ediția tradițională pe hârtie, dar care este astăzi posibil grație noilor formate digitale. De aceea, corpusul *Biblia Medieval* include transcrieri ale tuturor copiilor în care au fost transmise textele biblice medievale în limba castiliană.

O altă problemă ce afectează editarea textelor este aceea a criteriilor de editare și, în special, provocarea pe care o presupune căutarea de soluții, pe de o parte, pentru a prezenta un text inteligibil pentru cititorul modern, curățat de erori și variații grafice superflue, și, pe de altă parte, pentru a menține trăsăturile varietății lingvistice reflectate în textul ce se editează. Soluția constă în a oferi cititorului diferite niveluri de acces la text (facsimil, transcriere paleografică și prezentare critică), lucru care, datorită disponibilității mijloacelor electronice actuale, prezintă mult mai puține limitări decât în cazul formatelor pe hârtie (Sánchez-Prieto Borja 2011). Astfel, corpusul *Biblia Hispánicas* combină trei niveluri de acces la text: versiunea normalizată cu punctuație și accente se completează cu posibilitatea de a accede la transcrierea paleografică și la imaginile digitale ale manuscriselor. În plus, textul nostru electronic este echipat cu un instrument de căutare ce folosește lematizarea și etichetarea gramaticală pentru a permite analize lingvistice complexe.

În sfârșit, merită evidențiat faptul că ediția noastră electronică nu se limitează la a prezenta un text critic; în conformitate cu propunerea pe care teoreticienii ecdoticii anglo-americane au denumit-o „ediție socială” (Faulhaber 2011, 20); obiectivul nostru este de a pune la dispoziția utilizatorilor elemente adiționale pentru studiul și înțelegerea textului: facsimile digitale ale manuscriselor, transcrieri paleografice, precum și instrumente analitice necesare manipulării textelor (instrumente de căutare, cu posibilitatea de filtrare după diferiți parametri, concordanțe, glosare, legături externe etc.). În acest mod, noi, editorii, putem împărtăși cu utilizatorii diferitele elemente pe care ne fundamentăm deciziile editoriale și, în același timp, putem oferi materiale de interes pentru oricine ar dori să se apropie de aceste texte, din orice disciplină sau din orice perspectivă.

4. Aplicații ale corpusului biblic

Disponibilitatea corpusului complet al traducerilor biblice medievale în format electronic a permis, pentru prima oară, efectuarea de analize sistematice care țin seama de totalitatea textelor, progresând astfel cu o bază empirică solidă în studierea traducerilor biblice medievale în limba castiliană.

O aplicație a corpusului integral este utilizarea acestuia ca auxiliar pentru studiul codicologic și paleografic al manuscriselor, de pildă în localizarea schimbării de copist. Prin intermediul studierii cantitative a variantelor grafice, cum ar fi distribuția literelor *j* și *i*, este posibilă identificarea schimbărilor de copisti într-un exemplar anume, așa cum procedează Ueda (2009) referitor la *Biblia lui Arragel*.

Altă problemă ce poate fi abordată în mod profitabil cu metode de lingvistică computațională este aceea a relațiilor între diferitele traduceri existente și manuscrisele ce le conțin. După cum am expus în secțiunea inițială, este relativ simplu să enumerăm cele unsprezece codice care au transmis traduceri biblice din secolul al XV-lea; nu este însă la fel de simplu să facem același lucru cu traducерile în sine. De exemplu, uneori avem aceeași traducere în două manuscrise (așa cum este cazul versiunilor din Pentateuh, Iosua și Judecători incluse în *Biblia din Ajuda*, care coincid cu cele din codicele E3); sau un manuscris poate conține mai multe traduceri (în E4, Pentateuhul și profeții posteriori sunt în mod clar lucrarea unor traducători diferiți); sau două manuscrise pot conține cărți diferite, dar care sunt rezultatul aceleiași munci de traducere (așa cum pare a fi cazul pentru E7 și E5 sau pentru E6 și E8, care ar fi, fiecare, biblii complete formate din două volume complementare). Acum, că dispunem de acces la textul complet al Bibliei în format electronic, este mai simplu ca, prin intermediul corpusului și al instrumentelor de consultare, să facem cercetări la scară mare asupra coincidențelor lexicale între diferitele versiuni și să ajungem la concluzii mai solide referitoare la structura internă a textului transmis în fiecare manuscris. În Pueyo-Mena/Enrique-Arias (2013) abordăm această problemă într-o analiză exhaustivă a 28 de leme ebraice și a traducerilor corespunzătoare în castiliană, în cele unsprezece codice medievale ce conțin traduceri din secolul al XIV-lea ale Bibliei ebraice. Metoda noastră constă în a examina cum se traduce o leme ebraică de-a lungul fiecăruia din manuscrisele conservate, pentru a observa dacă opțiunile lexicale sunt constante în întreg manuscrisul sau dacă, dimpotrivă, se detectează discontinuități în modelul de traducere. De exemplu, dacă ne centram pe felul cum se traduce *šebet* cu sensul de ‘toiag’ în Pentateuhul din E4 și în cărțile profeților anteriori (înlăturăm, așadar, cazurile unde se utilizează cu sensul de ‘trib’ sau ‘neam’), observăm că termenul utilizat, aproape în exclusivitate, este *vara* ‘nuia’; totuși, în cărțile profeților posteriori din același codice găsim o mare varietate de cuvinte (*verdugo, blago, palo, verga, açote*), în timp ce *vara* practic lipsește. În același mod, la traducerea cuvântului *gibbor*, adică ‘bărbat puternic, curajos’, Pentateuhul și cărțile profeților anteriori din E4 utilizează majoritar *estrenuo* și *potente*, în timp ce cărțile profeților posteriori traduc prin *barragán* aproape în exclusivitate. Acest tip de variație ar fi indiciul că E4 folosește un model diferit pentru aceste două părți ale Bibliei. Aplicând această analiză pentru alte două duzini de leme, putem determina în mod clar că traducerea Pentateuhului și a profeților anteriori din E4 reflectă aceeași traducere ca profeții posteriori și cărțile sapiențiale din Biblia BNE, codice care transmite o Biblie fragmentară de unde

lipsesc tocmai aceste secțiuni. În definitiv, studiul comparativ sistematic ne permite să concluzionăm că în cele unsprezece codice menționate se păstrează doar șase tradiții diferite din secolul al XV-lea făcute pornind din ebraică: Biblia completă E3, Pentateuhul E19, Biblia completă formată din combinația traducerii conținute în codicele E7 și E5, Biblia completă pe care o denumim *Biblia Marchizului de Santillana* (și care este o combinație de părți din codicele E4 și din codicele complet BNE; cf. Enrique-Arias/Pueyo Mena 2017), *Biblia lui Arragel* și cărțile profeților anteriori incluse în codicele din Oxford.

O altă temă de interes ce se poate studia detaliat grație corpusului biblic este aceea a gradului de inovare lexicală din diferitele traduceri. Este cunoscut faptul că în limbile europene traducerile au fost adesea calea de intrare pentru inovațiile lingvistice; în cazul particular al Castiliei din secolul al XV-lea, ne aflăm într-un moment de re-latinizare a limbii, cu înglobarea a numeroase cultisme. În Pueyo-Mena/Enrique-Arias (2015) am studiat utilizarea unor forme culte și a altor inovații lexicale și morfologice în cele patru Biblii medievale complete traduse plecând de la Biblia ebraică în secolul al XV-lea. Pentru aceasta, am analizat o selecție de leme ebraice, în paralel cu traducerile lor castiliene, precum și distribuția anumitor fenomene de morfologie derivativă, în particular derivate vernaculare în *-miento* și *-ura* în comparație cu forme latinizante în *-idad* și *-ción*, *-mente* și *-ísimo*. Obiectivul este de a determina, prin metoda comparației cantitative și calitative a soluțiilor de traducere utilizate, distribuția lexicului vernacular tradițional în comparație cu inovațiile culte. Rezultatele noastre arată că, în timp ce *Biblia lui Arragel* și *Biblia Marchizului de Santillana* se dovedesc caracteristice tendinței de la începutul secolului al XV-lea spre utilizarea de cultisme și structuri latinizante, textele mai tradiționale, precum Biblia E3, preferă soluțiile vernaculare. Biblia E5/E7, pe de altă parte, păstrează o poziție de mijloc față de restul versiunilor, recurgând în general la opțiuni tradiționale pe linia E3, dar încorporează și cuvinte culte, chiar dacă în mai mică măsură decât *Bibliile de Santillana* și *Arragel*.

Noul corpus de *Biblii Hispanice*, care include traducerile din secolul al XVI-lea, va servi la explorarea unui aspect abia studiat, și anume gradul de îndatorare al traducerilor făcute în perioada Renașterii față de bibliile medievale.

5. Biblia – corpus lingvistic

Unul dintre aspectele cele mai interesante ale traducerilor biblice în castiliana medievală este bogăția de date lingvistice pe care acestea le conțin datorită caracteristicilor lor particulare: este vorba despre texte cu dimensiuni considerabile și dintr-o varietate semnificativă de genuri; încă și mai special, sunt unicele texte pentru care găsim mai multe versiuni cu același conținut compuse de-a lungul diferitelor etape ale istoriei limbii spaniole; de asemenea, există posibilitatea de consultare a textului subiacent ebraic sau latin, pentru a facilita localizarea și interpretarea

structurilor lingvistice. Mai multe studii confirmă soliditatea metodologică a comparării unor versiuni biblice paralele pentru studierea variației lingvistice (Resnick et al. 1999; De Vries 2007). În ciuda acestei evidențe, sunt relativ puține studiile de istorie a limbii care au folosit versiunile biblice ca sursă de date.

Unul dintre principalele avantaje ale unui corpus paralel de echivalențe de traducere este că permite o perspectivă mai largă decât aceea a corpusurilor convenționale, întrucât permite să se analizeze orice formă prin care este exprimat un conținut al limbii-sursă. De pildă, dacă ne propunem să studiem modul în care se exprimă întrebări retorice în textele medievale, întâmpinăm problema că nu există o modalitate facilă de a le urmări automat, deoarece acestea se exprimă în diverse moduri și nu întotdeauna sunt marcate explicit (Rodríguez Molina/Enrique-Arias 2018). Accesul la surse este de mare ajutor în localizarea exemplilor: o urmărire a particulei interogative *hă-* în versiunea ebraică sau *numquid* în versiunea latină ne permite să localizăm automat un mare număr de cazuri de întrebări retorice și să examinăm în ce mod sunt exprimate în versiunile castiliene, după cum se poate aprecia în traducerile din Iov 8:3 în corpus:

[Textul ebraic]	ha'el ye 'avetmišpat	
[Vulgata]	numquid Deus subplantatiudicium	
[E8]	¿E Dios, <i>tienes que</i> engaña el juicio?	ca. 1250
[GE]	¿ <i>Si non</i> derriba Dios el tu juicio?	ca. 1280
[E5]	¿ <i>Quiçá</i> Dios estuerce el derecho?	ca. 1425
[Santillana]	¿Si Dios atuerce juicio?	ca. 1425
[Arragel]	<i>Nunca</i> el Señor Dios atorciójuizio	1430
[E3]	¿ <i>Si</i> Dios atuerce el juicio?	ca. 1470
[Ferrara]	¿Si el Dio atuercejuizio?	1553
[Oso]	¿Por ventura pervertirá Dios el derecho?	1569

Acest exemplu ilustrează modul foarte special în care traducerile paralele reprezintă o sursă interesantă de date pentru cercetătorul istoriei limbii. Dacă am dori să studiem felul în care se formalizează întrebarea retorică în istoria limbii spaniole, ar trebui să consultăm mai întâi dicționare și gramatici istorice, să compilăm o listă de elemente care pot exprima această funcție (*¿acaso...? ¿por ventura...?* etc.), apoi să căutăm aceste cuvinte în texte din diferite epoci și, în sfârșit, să utilizăm rezultatele pentru a analiza exemple specifice în contextul lor funcțional. Problema este că ar trebui să știm dacă există alte elemente ce s-ar putea utiliza cu aceeași funcție, în aceleași contexte. Dimpotrivă, într-un corpus paralel de traduceri cum este *Biblia Medievală* putem extrage pasajele ce conțin respectivele elemente (de pildă, căutând

numquid în originalul latin) și putem analiza ce cuvinte se utilizează în același context în fiecare din versiunile paralele. În acest mod putem ușor identifica expresii care, altfel, ar fi putut trece neobservate. În exemplul din Iov 8:3 apreciem ampla varietate de expresii utilizate pentru a formula interogația retorică: un verb de înțelegere în E8 (*tienes que* – care semnifică aici ‘crezi că’ sau ‘gândești că’); *si non* în GE, *si* în E3 și Santillana; marcatorul de îndoială *quiyá* ‘poate’ în E5. În *Arragel* traducătorul nu traduce cu o întrebare, ci optează pentru o aserțiune, schimbând polaritatea, de la pozitivă la negativă, căci în realitate întrebarea retorică este o aserțiune ascunsă (*¿acaso tuerce Dios el derecho?* ‘Oare îl strâmbă Dumnezeu pe cel drept?’ se interpretează ca *Dios nunca tuerce el derecho* ‘Dumnezeu niciodată nu-l strâmbă pe cel drept’).

Alt avantaj al textelor biblice constă în utilitatea lor pentru a studia variația lingvistică motivată de diferitele registre reprezentate în Biblie. După cum se știe, Biblia conține o considerabilă varietate de genuri: în afară de texte narative, legislative, lirice, sapiențiale și profetice, în Biblie găsim epistole, genealogii, o dramă dialogată cum este Cartea lui Iov și chiar tratate tehnice referitoare la construcții, cum sunt prolixele descrieri ale tabernacolului sau ale templului din Ierusalim. Aplicarea de metode cantitative reprezintă metodologia cea mai potrivită pentru a aprecia cu claritate diferențele dintre aceste genuri și pentru a determina, astfel, dacă traducătorii medievali aveau conștiința necesității de marcare a diferențelor de registru, prin opțiuni lingvistice diferite. Un fenomen care se pretează acestui tip de analiză este variația în uz a articolului plasat înaintea unui posesiv (*la mi casa*), comparativ cu uzul limitat doar la posesiv (*mi casa*). După cum a observat Lapesa (2000 [1971], 422), posesivul precedat de articol devine mai rar în pasaje literare „impersonal narative, dar crește în frecvență și chiar predomină uneori în fragmentele cu caracter poetic, retoric sau unde există implicare afectivă a naratorului”. Analiza unui număr semnificativ de fragmente biblice din secolele al XIII-lea și al XV-lea (Enrique-Arias 2018, 273) confirmă această tendință. Să considerăm, de pildă, mai multe pasaje biblice aparținând unor registre diferite: drept exemplu de text narativ vom selecta primele șase capitole din Daniel, episodul despre David și Goliat (1Sam. 17) și povestea lui Samson (Jud. 13-16); pentru a ilustra registrul liric, vom examina Cântarea Cântărilor și Plângerile; ca explicație a textului juridic, vom analiza părțile legislative din Lev. 11-15, 18-21 și Deut. 21-26. Calculul de procentaje pentru articol + posesiv în comparație cu posesivul singur (vezi tab. 1) ne indică faptul că utilizarea secvenței articol + posesiv poate varia considerabil de la un text la altul, adică ține de preferința personală a fiecărui traducător. Rezultatul cel mai interesant este, însă, că toți traducătorii, independent de epoca lor, coincid în utilizarea acestei structuri cu o frecvență mai ridicată în părțile lirice (74,7% în medie) decât în părțile narative (43,4%), în timp ce textele juridice prezintă sistematic nivelul cel mai scăzut de utilizare a articolului plasat în fața posesivului (14,7%).

Tab. 1. Procentaje ale articolului plasat în fața posesivului, pe genuri, în varii traduceri ale Bibliei

	Juridic	Narativ	Liric	Total
E6-E8	19,3% (63/326)	17,8% (48/270)	39,8% (158/397)	27,1% (269/993)
GE	17,2% (39/227)	44,6% (91/204)	80,3% (302/376)	53,5% (432/807)
E5-E7	17,7% (70/395)	48,8% (157/322)	85,1% (371/436)	51,8% (598/1153)
Arragel	6% (23/381)	58,7% (192/327)	91,4% (393/430)	53,4% (608/1138)
Total	14,7% (195/1329)	43,4% (488/1123)	74,7% (1224/1639)	46,6% (1907/4091)

În rezumat, acest studiu demonstrează felul cum un corpus paralel de texte biblice medievale poate îmbogăți înțelegerea noastră asupra variației stilistice la nivel morfosintactic, precum și asupra evoluției acesteia de-a lungul dezvoltării limbii spaniole medievale.

7. Concluzii

Bibliile în limba spaniolă veche constituie un vast corpus textual care conține date de mare interes pentru studierea unei ample game de aspecte – multe din acestea abia explorate – legate de practica traducerii în Castilia medievală. Este de așteptat ca disponibilitatea în rețea a versiunilor acestor texte importante, precum și a celorlalte resurse asociate paginii www.bibliamedieval.es, să contribuie la înțelegerea acestui capitol unic al culturii hispanice medievale.

Bibliografie

- Avenoz, Gemma, *Biblias castellanas medievales*, San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2011.
- Conde López, Juan Carlos, *A Neglected Old Spanish Biblical Translation: The "Biblia de Alfonso Ximénez"*, în Barry Taylor, Geoffrey West, Jane Whetnall (ed.), *Text, Manuscript, and Print in Medieval and Modern Iberia: Studies in Honour of David Hook*, New York, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 2013, 88-117.
- De Vries, Lourens, *Some Remarks on the Use of Bible Translations as Parallel Texts in Linguistic Research*, în Michael Cysow, Wälchli Bernhard (ed.), *Parallel Texts: Using Translational Equivalents in Linguistic Typology* (Sprachtypologie und Universalienforschung, 60), 2007, 95-99.

- Enrique-Arias, Andrés (ed.), *La Biblia Escorial I.I.6. Transcripción y estudios*, San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2010.
- Enrique-Arias, Andrés, *Sobre la noción de perspectiva en lingüística de corpus: algunas ventajas de los corpus paralelos*, în Johannes Kabatek (ed.), *Lingüística de corpus y lingüística histórica iberorrománica*, Berlín, De Gruyter, 2016, 21-39.
- Enrique-Arias, Andrés, *Some Methodological Issues in the Corpus-based Study of Morphosyntactic Variation. The Case of Old Spanish Possessives*, în Richard J. Whitt (ed.), *Diachronic Corpora, Genre and Language Change*, Amsterdam, John Benjamins, 2018, 261-279.
- Enrique-Arias, Andrés, *Los corpus informatizados aplicados al estudio del libro antiguo. Técnicas, recursos, problemas*, în Gemma Avenoz, Laura Fernández, Lourdes Soriano Robles (ed.), *La producción del libro en la Edad Media: una mirada interdisciplinar*, Madrid, Sílex, 2019, 335-363.
- Enrique-Arias, Andrés/Pueyo Mena, Francisco J., *La Biblia Completa del Marqués de Santillana*, „Revista de Filología Española”, 97, 1, 2017, 35-68.
- Faulhaber, Charles B./Reseña de Alfonso X el Sabio, *General Estoria*, Madrid, Biblioteca Castro, „Infoling”, 2011, 1-22, 2009, <http://infoling.org/reviews/pdfs/NB102.pdf>.
- Lapesa, Rafael, *Sobre el artículo ante posesivo en castellano antiguo* [1970], în Rafael Cano Aguilar, María Teresa Echenique Elizondo (ed.), *Estudios de morfosintaxis histórica del español*, Madrid, Gredos, 2000, 413-435.
- Pueyo Mena, F. Javier/Enrique-Arias, Andrés, *Los romanceamientos castellanos de la Biblia Hebrea compuestos en la Edad Media: manuscritos y traducciones*, „Sefarad”, 73, 1, 2013, 165-224.
- Pueyo Mena, Francisco J./Enrique-Arias, Andrés, *Innovación y tradición en el léxico de las traducciones bíblicas castellanas medievales: el uso de cultismos y formas patrimoniales en las versiones del siglo XV*, „Anuario de Estudios Medievales”, 45, 1, 2015, 357-392.
- Resnik, Philip/Olsen, Mari B./Diab, Mona, *The Bible as a Parallel Corpus: Annotating the “Book of 2000 Tongues”*, „Computers and the Humanities”, 33, 1-2, 1999, 129-153.
- Rodríguez Molina, Javier, *Un romanceamiento bíblico neotestamentario desconocido y la primera versión castellana de la Catena aurea*, „Revista de Filología Española”, 96, 2, 2016, 289-323.
- Rodríguez Molina, Javier/Enrique-Arias, Andrés, *Si as a Q Particle in Old Spanish*, în Miriam Bouzouita, Ioanna Sitaridou, Enrique Pato (ed.), *Studies in Historical Ibero-Romance Morphosyntax*, Amsterdam, John Benjamins, 2018, 249-274.
- Sánchez-Prieto Borja, Pedro, *Fazienda de Ultramar*, în Carlos Alvar, José Manuel Lucía Megías (ed.), *Diccionario filológico de literatura española medieval*, Madrid, Castalia, 2002, 494-497.
- Sánchez-Prieto Borja, Pedro (coord.), *General Estoria*, 10 vol., Madrid, Fundación José Antonio de Castro, 2009.
- Sánchez-Prieto Borja, Pedro, *La edición de textos españoles medievales y clásicos. Criterios de presentación gráfica*, San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2011.
- Ueda, Hiroto, *Palatal Graphemes in a Medieval Spanish Biblical Text: A Corpus Analysis of “i, j, y” in Genesis, Biblia de Alba*, în Yuji Kawaguchi, Makoto Minegishi, Jacques Durand (ed.), *Corpus Analysis and Variation in Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 2009, 239-257.
- VVA (1926-1995) = *Vulgata de los Benedictinos Biblia Sacra iuxta latinam vulgatam versionem ad codicum fidem. Cura et studio monachorum Abbatiae Pontificiae Sancti Hieronymi in Urbe Ordinis Sancti Benedicti edita*, Roma, Libreria Editrice Vaticana.